

FOLKLORŞÜNASLIĞIN TARİXİNDƏN. ИЗ ИСТОРИИ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ.
FROM THE HISTORY OF FOLKLORE STUDIES.

Lətafət Ələkbərova
Bakı Dövlət Universiteti
(Azərbaycan)
l-alekperova@mail.ru

SMOMPK MƏCMUƏSİ XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ ƏN ÇOX
NƏŞR EDİLDİYİ MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: SMOMPK, nağıl, söyləyici, toplayıcı, möcüzəli doğuluş motivi, kiçik qardaş motivi, ögey ana motivi, ögey qız motivi

XIX əsr mətbuatını nəzərdən keçirsək, bəlkə də ən çox toplanıb nəşr edilən janrın nağıllar olduğunu görürük. Nağıl xalq yaradıcılığının məhsulu olub, nəsildən-nəslə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu nikbin əhval-ruhiyyə ilə qurtaran bir janrdır. Nağıl xalq içərisində daha çox yayılan, sevilən və söylənilən janr olduğu üçün toplayıcılar da çox zaman ilk növbədə nağıla müraciət etmiş və şifahi dildən yazaraq mümkün olanları çap etmişlər. XIX əsrdə Azərbaycan nağıllarının ən çox nəşr edildiyi mənbə SMOMPK məcmuəsidir. Nağıllarımız da digər nümunələr kimi çox vaxt erməni folkloru adı altında çap edilmişdir.

Məcmuənin səhifələrində, əsasən, sehrli nağıllar nəşr edilmişdir. Prof. A.M.Nəbiyev yazır ki: «Sehrli nağıllar sehrli süjetlər üzərində qurulur, sehrli obrazlar burada əsas rol oynayır. Bütün sehrli nağıl qəhrəmanları son anda qarşılıqlarına çıxan ən qorxunc qüvvələrə qalib gəlib məqsədə çatırlar. İnsanın kamalı, ağılı və dərrakəsi, yenilməzliyi və qorxmazlığı onun əlindən tutub irəliyə, məqsədə qovuşmağa doğru aparır. Lakin burada sehrkar qüvvələr qarşısında, əslində, aciz qalan insana kömək edən də yenə insan əqli, onun qüdrətli fantaziyası, biliyin və kamalın qüdrətindən törəyən insan əməlidir» (4, 3).

V.Y.Propp qeyd edir ki: «Sehrli nağılların strukturunun öyrənilməsi bu nağılların öz arasında sıx qohumluğun olduğunu göstərir. Bu qohumluq o dərəcədə sıxdır ki, bir süjeti digərindən dəqiq ayırmaq mümkün olmur. Bu da öz növbəsində iki çox vacib nəticəyə gətirib çıxarır. Birincisi: heç bir sehrli süjet digərindən ayrı tədqiq oluna bilməz, ikincisi isə: heç bir sehrli nağıl motivi onu bütövlüyə münasibətdə öyrənmədən araşdırıla bilməz» (19, 19).

Məcmuənin III buraxılışında Salahlı kənd məktəbinin müəllimi B.Veniaminov Salahlı kəndinin coğrafi, etnoqrafik təsvirini vermiş və eləcə də orada yazıya aldığı bir neçə nağılı dərc etdirmişdir.

Birinci nağıl «Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd» adlanır. Bu nağıl «Məlik Məmməd» nağılı ilə eynilik təşkil edir, lakin bir sıra fərqlər də var. Nağılın əvvəlində deyilir ki, bir şəhərdə iki xan arvadı var idi – Gülzar və Əsli. Heç birinin övladı yox idi. Bir gün həmin şəhərə dərviş gəlir, hər ikisinə bir alma verir. Almaların yarısını xan arvadları, yarısını da ərləri yeyir (10, 112-113). Dərvişin almasını yedikdən sonra övlad əldə etmə Azərbaycan nağılları üçün

xasdır. Məşhur rus alimi V.Y.Propp möcüzəli doğuluş motivini tədqiq edərkən yazır ki, «meyvə-bar vasitəsilə hamilə qalmaq bir çox dünya xalqlarının folkloru üçün xasdır. Lakin sehrlı alma bunların arasında xüsusi yer tutur. Digər rus və Ukrayna nağıllarında noxuddan da övlad əldə etmə motivləri var. Məsələn, Sumatra adasında yaşayan malayların nağıllarında qadın izdivaca girmədən kokos qozundan, Britaniya Kolumbiyasında kauçuk çeynəməkdən hamilə qalır. Havay adalarında isə rəvayətə görə bir qız iki banan tapır, düşmənlərdən gizlədərək sinəsinə bərk-bərk basır və ondan hamilə qalır. Hamilə qalmaqdan ötrü müxtəlif meyvə yemək adətinə bütün dünyada fərqli mədəni inkişaf pillələrində olan xalqlarda bu günədək rast gəlmək olur» (20,208-209).

Alma yedikdən sonra iki oğlan doğulur – Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd, 12 yaşa çatanda şahzadə Avqunaş xanımın padşahlığına könüllü əsir gedirlər. Məlik Cümşüd Avqunaşla evlənir, lakin pəhləvan Xəmşin Avqunaşı qaçırdır. Arvadının dalınca gedən Məlik Cümşüd Nadir və Usub pəhləvanlara rast gəlir. Xəmşini öldürüb Avqunaşı azad etdikdən sonra Nadir və Usub Məlik Cümşüdə namərd çıxırlar, onu quyunun dibində qoyub gedirlər. Lakin o gəlib çıxır bir şəhərə ki, orada bir timsah hər gün bir qızı öldürür. Adətən bu epizodda əjdaha olur. Çox yəqin ki, bu, tərcüməçinin səhvi idi. Ümumiyyətlə, məcmuədə çap olunmuş nağılların tərcüməsi çox vaxt aşağı səviyyədədir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. «Əvvəla, digər folklor janrlarından fərqli olaraq nağılların orijinalı yox, yalnız rusçaya tərcüməsi verilirdi. Digər tərəfdən bu, nümunələri toplayıb, rusçaya çevirib çap edən şəxslərin təcrübəsizliyi, onların müxtəlif təbəqələrə məxsus olması, senzuranın tələbləri, nağıl motivlərinin zamanın ab-havasına uyğunlaşdırılması qaydaları ilə də izah olunurdu» (11, 123).

Məlik Cümşüd şəhəri timsahdan, quzğun balalarını onları yemək istəyən ildandan qurtarır, quzğunun kürəyinə minərək öz ölkəsinə qayıdır. Yolda ona namərdlik etmiş Nadir və Usubu görüb, onları şir kimi parçalayır, sonra öz vilayətinə qayıdıb həyat yoldaşı Avqunaşla və Məlik Məmmədlə şad-xürrəm yaşayır. Qeyd edək ki, bu nağılda nə ənənəvi «biri var idi, biri yox idi» başlanğıcı, nə də ənənəvi «Biz yedik, içdik, dövrə keçdik», yaxud «göydən üç alma düşdü» sonluğu yoxdur (10, 112-118).

Başqa nağıl «Avil-Kasım və Avil-Mamed» adlanır. Nəzərə alsaq ki, bu nağılları qeyri-azərbaycanlı toplamışdır, nağılın «Əbil-Qasım və Əbil- Məmməd» adlandığını güman etməliyik. Bu nağıl müəyyən dərəcədə «Məlik Məmməd», bir qədər də «Ağ atlı oğlan»la səsleşir. Nağılın əvvəlində də övladsızlıq motivi, dərvişin almalarının vasitəsilə övlad əldə etmə motivi var (10, 118-119). Lakin şərtə görə oğlanların birini – Əbil-Qasımı dərviş özünə götürür. Dərvişin vilayətində Əbil-Qasım bir otağa girir, orada qızıl fəvvarə vurur. Qanadlı atına minib qızıl fəvvarəyə yaxınlaşanda Əbil-Qasımla at başdan ayağadək qızılla örtülür. Bir məqam diqqətimizi cəlb edir: qızıl rəngə boyanmış qanadlı at yiyəsindən xahiş edir ki, onu azadlığa buraxsın. Əbil-Qasım elə də edir. Lakin atın quyuğundan bir-iki tük qoparır ki, lazım olanda atı çağıra bilsin. Müqəddəs Simurq və ya Zümrüd quşunda da belə bir xüsusiyyət var. Amma daha çox biz bu motivə rusların «Сивко-Бурко» nağılında rast gəlirik. Orada bir-iki söz deməklə həmin at gəlib baş qəhrəmanın dadına çatır (17, 135-138).

Əbil-Qasım Şah Mərdanın padşahlığına gəlir, orada mehtərlik edir. Şahın kiçik qızına vurulur. Şah Mərdan xəstələnəndə isə ona sehrlı alma tapıb gətirir. Sonra isə bu vilayətə Şah Asaut qoşun yeridir. Əbil-Qasım onun pəhləvanına asanlıqla qalib gəlir. Şah Mərdan artıq qo-

ca idi, taxt-tacını Əbil-Qasıma verir; o isə qocalanda hakimiyyəti böyük oğlu Əzizə tapşırır (10, 124).

«Şah Rüstəm»in nağılı da maraqlı süjet üzərində qurulmuşdur. Bu nağılda Şah Rüstəmin ova çıxmasından, saray əyanlarından birinin gördüyü yuxudan, yuxuda şahın qızının bu gün doğulan oğlan uşağına ərə getməsindən və şahın bütün cəhdlərinə baxmayaraq illər keçəndən sonra bu yuxunun çin olmasından bəhs edilir.

Məşhur rus alimi V.F.Miller dəfələrlə SMOMPK məcmuəsinə müraciət etmişdir. Belə ki, İlya Murometsi o, İran pəhləvanı Rüstəmə oxşadaraq Nart eposundakı Rüstəm obrazı ilə də paralellər aparmışdır (15). Bu nağıl da əvvəlki iki nağıl kimi çox qısaadır. Ənənəvi başlanğıc və final formulları yoxdur. Hətta burada bir dialoqa belə rast gəlmirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, toplayıcı azərbaycanlı deyil.

«Şahzadə Qəmbər» adlanan növbəti nağılda Şahzadənin ovda iri bir qaza rast gəlməsindən danışılır. Yoldan keçən bir ərəb bunu görərək həmin qazı ondan 100 manata alır. Şahzadə təəccüb qalır, gəlir həmin ərəbin evinə, təzədən o qazı 10 manata alır, qarnını yarıır və oradan qeyri-adi, bahalı üzük çıxır. Bu üzük həm də sehrlili olur. Onun köməkliyi ilə Qəmbər özünə saray tikdirir, Şah İbrahimin qızını alır. Lakin bir gün həmin ərəb bunların hamısını mənimsəyir. Sədaqətli 9 it və pişiyin vasitəsi ilə Şahzadə Qəmbər sarayını və həyat yoldaşını qaytara bilir (10, 126-128). «Şahzadə Qəmbər» nağılı «Sehrlili üzük» rus nağılı ilə səsləşir (17, 142-149).

«Şərif» nağılı motiv baxımından «Məlik Məmməd» nağılına bənzəyir. Kiçik oğul atanın ölümündən sonra gecələr onun qəbrini qoruyur. Oraya gəlib atasını söyənləri öldürür, atlarını, libaslarını gizlədir. Sonra isə 3 padşah qızını qardaşlarına və özünə alır. Şərif onun arvadını oğurlayan Qaradan pəhləvanı öldürüb qələbə çalır, həmin pəhləvanın derya ortasındakı sarayında ömrünün axırınadək arvadı ilə xoş günlər keçirir (10, 134-137). Məlik Məmməd, Nərbala, Şərif və digər baş qəhrəmanlar həmişə üçüncü oğul olurlar. Rus alimi Y.M.Meletinski bu məsələ ilə məşğul olmuş və qeyd etmişdir ki, «bu problemi hələ fin məktəbinin nümayəndələrindən V.Anderson qaldırmış və təsadüfi süjetin təsadüfi elementi hesab etmişdir. Lakin antropoloji məktəbin nümayəndəsi A.Lenq bunun əsas kökünü *minoratda* (varislik hüququnda kiçik oğulun üstünlüyü) görürdü və kiçik qardaşın idealizə olunmasını nağılın məişət əsası sayırdı... Kiçik qardaş həmişə ata ocağına bağlı olur və adətən bu ocaq da ona miras qalır... Eyni zamanda dünya xalqları nağıllarının tədqiqi antropoloji nəzəriyyənin tərəfdarlarının bu tezisini alt-üst edir. Müşahidələr göstərir ki, bir çox geridə qalmış xalqların (məs., Tibet-Birma dağ tayfaları) folklorunda qalib gələn kiçik qardaş süjetləri yoxdur, digər tərəfdən isə inkişaf etmiş xalqlarda (çinlilər, slavyanlar, alman xalqları) belə nağıllar çoxdur... Farslarda da kiçik qardaş motivi məşhurdur. Məsələn, Firdovsinin «Şahnamə»sində böyük qardaşlar Firudini öldürmək üçün onun başına daşlar yağdırırlar. Lakin o, bir möcüzə ilə daşları saxlaya bilir. Nisbətən sonradan yaranmış fars nağıllarında isə kiçik qardaş motivi bir o qədər nəzərə çarpmır. Çox yəqin ki, bu, islam dini ilə bağlıdır, çünki islam şəriətinə görə var-dövlət oğullar arasında bərabər bölünməlidir» (14, 126-128).

Bu məqalənin əvvəlində B.Veniaminov qeyd edir ki, «Salahlı camaatı atalar sözü və məsəlləri, tapmacaları və ən çox pəhləvanlar haqqında nağılları xoşlayırlar. Bu da təsadüfi deyil. XIX əsrin 70-ci illərində Pənah ağa Vəkilovun evində qocalar və cavanlar birlikdə yığılıb

nağıllara qulaq asırdılar. Pənah ağanın vəfatından sonra bu gecələr də yığışdırıldı» (10, 107). Dünya şöhrətli şair Səməd Vurğun həmin Pənah ağa Vəkilovun nəslindəndir (13, 67).

Məcmuədə çap olunmuş sehri nağıllar motiv zənginliyi ilə seçilirdi. O da qeyd olunmalıdır ki, 1920-30-cu illərdə Azərbaycan nağılşünaslığına aid əsərlərdə də SMOMPK nəşrlərinə çox istinad edilirdi. Məsələn, Baqrinin ədəbi seminarında «Azərbaycan xalq nağıllarının motivləri» mövzusunda referatla çıxış edən N.X.Vəzirova həmin nəşrlər əsasında 100 motivi qeyd və şərh etmişdir: möcüzəli cinsdəyişmələr (kənüllü və kənülsüz), möcüzəli sağalmalar, tanınmalar, nağıl qəhrəmanının müdrik və hami məsləhətçiləri, qəhrəmanın qarşısında duran çətin məsələlər, nadir əşyaların tapılması, əhdin pozulması və itirilənin axtarılması, qəhrəmanın divlə vuruşması və gözəl qızın azad edilməsi, nağılın baş qəhrəmanının göstərdiyi igidliklərin qardaşı (və ya dostları) tərəfindən mənimsənilməsi, atanın (ananın, arvadın) məkrliliyi, bacarıqlı oğru və bic yalançı, nahaqdan böhtana düşmüş qızın iztirablarına görə bir bəxşeyiş olaraq gözəl şahzadə oğlana ərə getməsi, qəhrəmanın özgə ad altında gizlənməsi, onun yeraltı dünyaya səyahəti, hami dərviş, müdrik nəsihət və öncəgörmələr, möcüzəli dünyaya gəlmə, uşaqların itməsi və ya oğurlanması, yeraltı sərvətlərin tapılması, gəlinin pulla dustaqlıqdan geri-yə qaytarılması, şahın dövlətinin yarısını və qızını qəhrəmanlıq göstərmiş gəncə verməyi vəd etməsi və s. (24, 60).

IV buraxılışda «İrəvanın alınması (ağsaqqalların dedikləri əsasında)» adlı yazı var. Belə yazılara məcmuədə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: «Nənəmin nağılları» (9), «Tamerlan Cavanşir qəzası ermənilərinin dedikləri əsasında» və s. Bunların nağıl janrı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Guya, tarixi həqiqətləri əks etdirən bu qısa oçerklər yalan və iftirdən başqa bir şey deyildir. F.ü.f.d. A.Əfəndiyeva bu barədə yazır: «SMOMPK və «Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru» adlı məcmuələrdə çoxlu sayda mənəvi saxtakarlıqlar üzə çıxır. Bu saxta materiallar Azərbaycan nağılları içərisində yerləşdirilir və onlardan xüsusi başlıqla ayrılırdı. Beləliklə, bunlar bir tərəfdən Azərbaycan tatarlarının ermənilərlə həmrəyliyinə, türklərə qarşı düşmənçiliyi işarə edən Azərbaycan folkloru materialı kimi təqdim olunurdu, digər tərəfdən isə oxucu onları asanlıqla Azərbaycan folkloru kimi qəbul edə bilərdi» (25, 119).

VI buraxılışda A.Zaxarovun topladığı 10 Azərbaycan nağılı çap edilmişdir. Birinci nümunə «Düz danışan tacirlə yalançı tacirin nağılı» adlanır (18, 77-78).

İlk baxışda bu nağıllar III buraxılışda çap olunan nağıllardan həm həcminə, həm təhkiyə üslubuna, həm də dialoqların olmasına görə fərqlənir. Bunun da obyektiv səbəbləri var. İstər III buraxılışda, istərsə də VI buraxılışda nağıllarımızı digər millətlərin nümayəndələri toplasalar da, yenə də ilk təşəbbüs həmişə zəif, sadə desək çiy, xam olur. Təbii ki, get-gedə SMOMPK-da nağılların toplama, tərcümə və nəşr işi təkmilləşirdi. Nağıl belə başlayır: «Deyirlər bir vaxtlar iki tacir var idi. Hər ikisi səxavətli, adlı-sanlı, hörmətli idilər, ancaq biri var-dövlətini düz yolla əldə etmişdi. Biri Allahu, o birisi isə şeytanı sevirdi...» (18, 77).

Mətn rus dilində olsa da burada Azərbaycan dilində işlənən bəzi sözlər tərcümə olunmadan verilmişdir: «Allah», «Salam-əleyküm», «Pərvərdigar», «şeytan», «üç-aşıq» (oyun növü), «həkim», «cindar», «kişmiş».

Nağıl ənənəvi formul-sonluqla bitir: «Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri danışanın, biri də dərviş Mustafanın (nağıl söyləyənin adı)» (18, 88). Deməli, bu nağıl nə varlı, nə də yoxsul təbəqənin nümayəndəsinin dilindən deyil, dərvişin dilindən yazıya alınmışdır.

Bu barədə görkəmli Azərbaycan alimi N.Seyidov yazırdı: «Şamaxı məktəb müəllimi A.Zaxarov məcmuənin VI buraxılışında «Vicdanlı tacir və kələkbaz tacir» nağılını dərviş Mustafadan, «Lal Şahzadə» nağılını isə Molla İbrahimdən eşidib yazmışdır. Birinci nağılda iki tacirin necə qazanc əldə etməsindən danışılır. Göründüyü üzrə, nağılda iştirak edən əsas surətlərin hər ikisi yuxarı sinif nümayəndələridir. Mövzu isə tacirin dövlət qazanması məsələsidir. Tacirlərdən biri «Allah yolundan» uzaqlaşır, ikincisi «Allahın köməyi» ilə dövlət qazandır. Burada dinin təsiri özünü göstərir ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki nağılı söyləyən dərvişdir» (7, 55).

N.Seyidov bu haqda demişdir: «Məişət nağıllarının içərisində tacir həyatına aid bəzi hadisələr də təsvir edilmişdir ki, onlar daha sonrakı dövrlərlə səsləşməkdədir. Məlum işdir ki, tacirlik sənəti getdikcə daha çox mənfəət götürmək üçün müxtəlif yollar axtarır, aldatma, kələk və sairədən istifadə edirdi. Lakin tacirlər eyni zamanda başqalarını istismar etmək yolu ilə varlanırdılar» (7, 108-109).

İkinci nağıl «Tələdən qaçmaq olmaz» adlanır. Burada bəhs olunur ki, bir şahzadəyə tale kitabında onun üçün yoxsul bir çobanın xəstə qızı ilə evlənəcəyinin yazıldığını bildirirlər. Bununla razılaşmayan şahzadə həmin çobanın evinə təsadüfən gəlib çıxır. Xəstə qızı öldürmək istəyir, əvəzində isə onu sağaldır. Daha sonra həmin qız olur gözəllər gözəli, şahzadəyə ərə gedir və şahzadə biləndə ki, tale kitabında yazılanlar yerinə yetdi, müqəddəs alın yazısına inanmağa başlayır (18, 88-94). Bu nağılda bəzi ifadələr nəzərimizi çəkir: «Царевич сидел на лошади шайтана» – bu, frazeologizmdir – «Cin atına minmişdi». «Крепко держал за ворот рубашки старика» – yenə də frazeologizm – «Qocanın yaxasından bərk yapışmışdı»; «Прелестная, молодая девушка, которая будто говорила солнцу: «Ты не выходи, я уже вышла» – mənası «Qız elə gözəl idi ki, günə deyirdi: «sən çıxma, mən çıxım» (18, 90-93).

V.F.Miller bu nağılın İlya Murometsin arvadına rast gəldiyi epizodla oxşarlığını qeyd edir (15, 7-8).

«Lal şahzadə» nağılında padşah, padşahın oğlu və lal qızı haqqında bəhs edilir. Padşah ölümünə yaxın oğlunu evləndirir. Cavan padşahın arvadı təkə baldızını sevmir. Bir gün ərinin sevdiyi göl quşunu, bir dəfə də ərəb atını öldürtdürüb lal qızın üstünə atır. Hər dəfə qardaşı deyir:

-Да будет кол-куш (любимый конь) жертвой праха ног моей сестры (18, 95).

- Qol-quşu (sevimli at) mənim bacımın ayağının tozuna qurban olsun (L.Ə.).

Toplayıcı milli koloriti saxlamaqdan ötrü bu ifadəni başqası ilə əvəz etməyib, Azərbaycan dilindən ruscaya hərfi tərcümə edib.

Bir gün padşah arvadı öz uşağını öldürüb, bunu baldızının boynuna atıb evdən qovdurur. Lal qız meşədə ağlayıb-ağlayıb yatır. Kim bilir bir saat, bəlkə bir gün, bir il, bəlkə də on il yadır. Gözünü açanda qarşısında qızıl dəri, məxmər əlli bir dovşan görür. Dovşan insan kimi danışır, lal şahzadənin də dili açılır. Dovşan qaçıb-qaçıb şahzadəni bir padşahın sarayına gətirir. Dovşan cildini dəyişir, olur bir xeyrixah sehrbaz, şahzadənin dostuna çevrilir.

Nağılların tədqiqi ilə məşğul olan rus alimi A.N.Afanasyev «Древо жизни» (Həyat ağacı) kitabında qeyri-adi heyvanlardan bəhs edir və onların içərisində dovşanı təsvir edir: «Dovşanın qeyri-adi çevikliyi, qıvrıqlığı artıq bu heyvana verildiyi adda onu sürətli işıq anlayışı ilə yaxınlaşdırır. Hind miflərində ay işığı dovşana bənzədilir... İpatiy salnaməsində litvalı-

ların dovşan Allahına itaətindən bəhs olunur (8, 154-156). Məcmuənin VII buraxılışında çap olunmuş «Şah İsmayıl» nağlında qeyri-adi ceyran (18, 143), III buraxılışdakı «Əbil-Qasım və Əbil-Məmməd» nağlında isə qızıl at obrazları yaradılmışdır (10, 118).

Bir vaxt lal, sonra isə dili açılan şahzadə burada gözəl şahzadə oğlana rast gəlir, ona ərə gedir, iki oğlu olur. Bir gün qızın qardaşı təsadüfən bacısının yaşadığı saraya gəlib çıxır. Bütün sirlərin üstü açılır. Nağılın sonluğu da ənənəvidir:

«Şah əmr edir ki, arvadını əhliləşməmiş atın quyruğuna bağlayıb, çöllərə, dağlara, daşlara buraxsınlar və beləliklə onun yalnız sol qulağı qalır. Şər orada- xeyir burada. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, o birisi nağıl danışanın, üçüncüsü Molla İbrahimin (nəql edən)» (18, 100). Bu nağıl eyni zamanda ənənəvi «böhtana düşmüş qız» süjeti ilə səsləşir.

«Zalım ögey ana» nağılı çox məşhur nağıldır. Burada zülmə dözən ögey qız sonradan şah arvadı olur. Ögey ana ilə qızı isə məhv olurlar. Məcmuədə çap olunan «Lal şahzadə qız» nağılı rus nağılı «Морозко» ilə eyni motivdədir (18, 62-64).

Y.M.Meletinski qeyd edir ki, «zalım ögey ana və ögey qız haqqında nağıllar dəfələrlə folklorşünaslığa aid ədəbiyyatda tədqiq olunmuşdur. Ögey qız çox vaxt ögey ananın qurbanı kimi nağıllarda baş qəhrəman olur. Ögey qızın nağıllarda tutduğu yer kiçik qardaşa uyğundur. Alimin fikrincə, nahaqdan qovulmuş ögey qız obrazı digər nahaqdan qovulmuş qadın obrazlarını – atılmış arvad, kiçik qız, kiçik arvad və i.a. sıradan çıxartmışdır. Ögey qız obrazı kiçik qardaş obrazı kimi də dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. Bu tip nağıllarda baş qəhrəman olan qovulmuş ögey qıza gah sehrli heyvanlar, gah da ananın hədiyyəsi olan və ya məzarının üstündə tapılan sehrli əşyalar köməkçi ola bilər – gözəl paltar, incə ayaqqabı və s. Kukllar xüsusilə maraqlı doğurur, qız onları yedirtməli, kukla isə ona kömək etməlidir. Ümumiyyətlə, qovulmuş ögey qız motivi - sosial cəhətdən fağır, kasıbı idealizə etmə formalarından biridir» (14, 161-212).

«İki yetim» adlı nağıl «Сестрица Алёнушка – братец Иванушка» rus nağılı ilə eyni süjetlidir (17, 209-212). Yetim qalmış fağır uşaqlar haqda nağıllar Amerika hinduları, Asiya və Melaneziya xalqlarında çox geniş yayılmışdır (10, 16-64).

VI buraxılışda «Qorxaq haqqında nağıl», «Şahzadə – dilənçi qız», «Şahzadə – Qurbağa» kimi nağıllarımız yer almışdır. VI buraxılışda sonuncu nağıl «Şahsevənli Hacınin iti» adlanır. Həmin nağıl həcmcə çox qısa və satirik xarakter daşıyır. Burada deyilir ki, Şahsevəndə Hacı adlı varlı bir şəxs var idi. Onun çoxlu iribuynuzlu heyvanları, at ilxıları, qoyun sürüsü və s. var idi. Bu heyvanata da bir yaxşı it qarovulçuluq edirdi. Bir gün it gəbərir. Hacınin dərdəndən beli bükülür. Əmr edir ki, iti kəfənləyib, müsəlman adətinə görə dəfn etsinlər. Kənd mollası bunu eşidərkən çox qəzəbli halda Hacınin yanına gəlir. Hacı mollanı qarşılayır, ikiqat baş əyir və deyir:

- Ey böyük imam, mənim itim elə yaxşı it idi ki, molla və imamlara elə böyük hörməti var idi ki, hətta sənə 50 qoyun vəsiyyət etmişdi.

-Ey Hacı! Ona it dostum, qardaşım de! Göstər, görüm qəbri haradadır, gedim orada Quran oxuyum! (18, 155-156)

Nağıl kimi təqdim edilən bu mətnə tamahkar ruhanilər tənqid olunur. Qeyd edilən mətn Seyid Əzim Şirvaninin «Köpəyə ehsan» adlı mənzum hekayə – satirası ilə məzmun və süjet baxımından tam eyniyyət təşkil edir. Fikrimizcə, S.Ə.Şirvani olmuş bir hadisəni nəzmə çək-

mişdir. Məcmuədə verilən də həmin maraqlı əhvalatın (birbaşa xalq yaddaşından, yaxud poeziyadan qaynaqlanmasının fərqi yoxdur) nəql edilməsidir. Nağıl poetikasına uyğun gəlməməsi də onun nağıl olmadığını göstərir.

Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan nağılları SMOMPK məcmuəsində çap olunarkən çox təhriflərə məruz qalmış bəzən tamamilə yararsız hala düşmüşlər. Ona görə SMOMPK-da yer almış külli miqdarda materiallardan yalnız üçü – yuxarıda təsvir etdiyimiz «Şahsevənli Hacı'nın iti» (18), «Gözəl şahzadə haqqında nağıl» (18) və «Yetim İbrahim və xəsis baqqal» (22) sonradan – 40-50-ci illərdə Azərbaycan folklorçuları tərəfindən rus dilində çap olunan nağıl toplularına daxil edilmişdir (25, 25).

VII buraxılışda Azərbaycan nağılları çap olunmuşdur. Bunlardan birincisi məşhur «Ovçu Pirim» nağılıdır. SMOMPK məcmuəsinin XVII buraxılışında ingiloy rəvayətləri içərisində «Dünya dili» adlı bir rəvayət var. O, «Ovçu Pirim»lə eyni məzmunludur (12, 151-154). Nağılın təhlilinə keçməzdən əvvəl ətkədəki bir yazıya diqqəti yönəltmək istərdik: Mətni toplayan A.Kalaşev informatorların adlarını qeyd edir: A.Kalaşevin öz xalası 90 yaşlı Manışaq Karoğlanova, əmisi 85 yaşlı Moisey Kalaşev, atası – 70 yaşlı İsaak Kalaşev – hamısı Şamaxının Saqiyan kəndinin sakinləridir. Deməli, XIX əsrin sonunda Azərbaycan nağılları digər millətlərin nümayəndələrinin dilindən yazıya alınıb ermənilər tərəfindən nəşr edilirdi (23, 98). Təbii ki, burada hər cür təhriflər ola bilərdi. Lakin çox vaxt Azərbaycan ziyalıları da nağıl toplamaqda çətinlik çəkirdilər. Çünki əsas nağıl bilənlər qadınlar idilər, naməhrəm kişilərin onlara yaxınlaşması qeyri-mümkün idi. Y.V.Çəmənəmli bu haqda yazırdı: «Nağılın xalq ədəbiyyatına məxsus olmasına baxmayaraq, xalqın hər bir fərdi onu bilmir. Əslən ona aşına olan şəxslər tək-təkdir. Bunları toplamaq və bunlara ehtiyatla yanaşmaq, nağıl toplayanın məharətinə bağlıdır. Ələləksər nağıla və bütün xalq ədəbiyyatına vaqıf olanlar arvadlardır. Arvadların da içində hamısı yox, yalnız xalqın işinə yarayan və onunla həmişə təmasda olanlar bilirlər. Xalqa yaxın olan məşşatələr, ağıçılar, yengələrdir. Ürkütmədən, təşvişə salmadan bunlara yanaşdıqda böyük bir mənbə kəşf edilmiş olar... Xalq ədəbiyyatını toplayarkən kitab təsirinə düşülsə, böyük xata zühur edə bilər. Səhv etməmək üçün xalq ədəbiyyatını savadsız mühitdən əxz etməlidir. Bu sahədə kitab təsirinə düşən və şəhərbəşər gəzən dərvişlərin nağılları faydasızdır. Çünki bunlar əsl mühitin gözəllik və təmizliyindən məhrumdurlar» (2, 280-281).

Ovçu Pirimin nağılı sonradan bütün nağıl toplularına daxil edilmişdir (1, 3-18). Əsas baş qəhrəman Ovçu Pirim insan olsa da, digər obrazlar ilanlardır – ilanlar şahı, onun qızı, qızın sevgilisi, sərbazlar və s. AMEA-nın m. ü., prof. A.M.Nəbiyev qeyd edir ki, «Ovçu Pirim» nağılı totemizm dövründən qalan bədii nümunədir. Burada totem bədii obrazadək yüksələn ilandır. Həmin ilan sehrlili qüvvədir, hətta onun tüpürçəyi də sehrlidir. Bu nağıldakı bütün heyvanlar «xeyir və şər» nümayəndələridir... İlanla bağlı totemist görüşlər bir sıra digər nağıllarda da özünü göstərir («İki ilan nağılı», «İlanla Pərizadənin nağılı», «Yetim Hüseyin və çoban» və s.)... Azərbaycan nağıllarında həmçinin pəri-ilanlar haqda da süjetlər qorunub saxlanılmışdır... Maraqlıdır ki, Azərbaycan nağıllarında hətta ilan gözəl qızlara vurulması motivinə də rast gəlmək olur (məsələn: «Gülzar və Qara ilan»)» (16, 180-183).

Nağıllarımızda, eləcə də inam və etiqadlarda bu gün belə ilana qarşı mənfi və müsbət mənada ikitərəfli münasibət buna ən yaxşı misaldır. Bir tərəfdən xalq arasında «İlanın ağına da lənət, qarasına da» və s. kimi atalar sözü olduğu halda, ikinci tərəfdən daha qədim dövrlərin

yadigarı olan sehrlı nağıllarımızda o bir hami, yol göstərən, hökmdar, nəhayət, fəvqəltəbii qüvvəyə, gücə malik bir varlıq kimi görünməkdədir, hətta onun ağzının suyu belə insana qeyri-adi qabiliyyət verir (7, 119).

«Ovçu Pirim»in adı ilə bağlı biz digər süjetlərə də rast gəlirik. Məcmuənin XXVI buraxılışında ZMS-in müdavimi Musa Quliyevin topladığı «Ovçu Pirim» əfsanəsi də çap edilmişdir (22, 24-25). Əfsanənin qısa məzmunu belədir: «Ovçu Pirim bir gün ovdan qayıdarkən qəbristanlıqda gecələməli olur. Vurduğu quşlardan özünə kabab bişirəndə eşidir ki, bir məzardan insan səsi gəlir. Bir az keçdikdən sonra o, həmin qəbri qazır, oradan bir gənc çıxır. Ovçuya deyir ki, mən sətəlcəm oldum, heç kəs mənim kürəyimdən qan almadı, odur ki, öldüm. Dəfn edildi. Qəbirdə burnumdan qan açıldı, mən dirildim. İndi get ata-anamdan nə istəyirsən istə ki, oğlunu sağ-salamat onların yanına gətirmisən. Ovçu Pirim elə də edir. Oğlanın atası ona evini bağışlayır. Məclis qurub, oğlunun dirilməsini qeyd edir. Lakin ovçu oğlanın atasını öz atası, anasını öz anası, oğlanın özünü isə qardaş adlandırıb evlərini hədiyyə kimi qəbul etmir, xeyrdua diləyib yola düzəlir» (22, 24-25).

Daha sonra burada «Oxay» nağılı çap edilmişdir. Ətək yazısında «Oxay» – razılıq, məmnunluq, «Ox, necə yaxşıdır» köməkçi nitq vasitəsi kimi izah olunur. Həmin nağıl sonralar «Oxayla Əhməd» adı altında çap edilmişdir (5, 119-137).

SMOMPK-da çap olunan nağılda oğlanın adı Əhməd yox, Gülməmməddir. Ata-ananın çox tənbel bircə oğlu heç bir peşəni öyrənmək istəmir. Yalnız Oxayın sirlərini öyrənə bilər. Sözü gedən nağılda Oxayın yaşadığı qalaça təsvir edilmir, sonda isə Oxay qızılgül dəstəsi olub bir padşah qızının qucağına düşür və onunla evlənir. Bununla da nağıl bitir. «Azərbaycan nağılları»nın II cildində isə Əhməd Oxayın qızı ilə əhd-peyman bağlayır, onun tapşırığı ilə ağ divin almalarının sirrini öyrənməyə gedir. Yolda Oxayın qızının qurduğu maneələri aşır, adamları azad edir, var-dövlətdən isə çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır nə varsa yığıb nişanlısı ilə birgə atası evinə qayıdır. Orada toy eləyib şad-xürrəm yaşayır (5, 136).

F.ü.e.d. C.Məmmədov (Bəydili) bu haqda yazır: «1) Su mifoloji sistemlərdə yerlə, yeraltı aləmlə əlaqələndirilir. Su bu aləmlərin stixiyasıdır. Yer ana kompleksindən çıxma olan Oxxay da sular səltənətinin hamisidir. İnisiasiya mərasimini elm öyrənib, adam olmaq adı ilə təqdim edən «Oxxayla Əhməd» adlı Azərbaycan nağıllarındakı Oxxay mifoloji varlıqdır. 2) Xalq təsəvvürlərinə görə «Ox»-adı çəkilməyən yasaq olan şeytan adıdır. 3) Oxxay da qarı nənə kimi yer ana kompleksindən qopub ayrılaraq uzaqlaşmış və onun atributlarını daşıyan bir mifoloji varlıqdır. Oxxay sular səltənətinin yiyəsidir. Onun səltənəti dəryayi-ümmandı» (3, 61-69).

Fikrimizcə, XIX əsr boyu çap olunan nağıllar mövzu cəhətdən rəngarəng olmaqla yanaşı, həm də müasir dövrümüz üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu nağıllarda Azərbaycan xalqının zəngin fantaziyası, yaradıcı xəyalı, bədii təfəkkürü, dünyagörüşü öz əksini tapır. Bizcə, əksəriyyəti orijinal və maraqlı olan həmin nağılların tədqiqi, müqayisəli araşdırılması və qiymətləndirilməsi Azərbaycan nağıllarının öyrənilməsinə əvəzsiz töhfə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V cild. / Xalq variantı əsasında çapa hazırlayanlar A.Nəbiyev, O.Hüseynli. Bakı: Turan evi, 2006, 272 s.

2. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 439 s.
3. Məmmədov C.M. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Filologiya elmləri namizədi adına layiq görülmək üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1995, 138 s.
4. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
5. Nəbiyev A.M. Sehrdən yaranan qüdrət. // Azərbaycan nağılları: 5 cildə. II cild. Bakı: Turan, 2001, 320 s., s.3-9
6. Seyidov N.X. Azərbaycan nağılları haqqında. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I kitab. Bakı: Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1961, s.52-118
7. Təhmasib M.H. Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri: Filologiya elmləri namizədi elmi dərcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: BDU-nun əsaslı kitabxanası, 1945, 133 s.
8. Афанасьев А.Н. Древо жизни. Москва: Современник, 1982, 464 с.
9. Бабушкины рассказы (из воспоминаний о ханских временах) / собиратель Калашев А. // СМОМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890, II отдел, с.116-120
10. Вениаминов Б. Селение Салах-лу и татарские сказки, записанные в нем // СМОМПК, III выпуск, Тифлис, 1883, I отдел, с.100-137
11. Гаджиев А.М. Тифлисская литературная среда и азербайджанское устное народное творчество // Литературный Азербайджан, 1966, №4, с.122-124
12. Картвельские поверья / собиратель Джанашвили М. // СМОМПК, XVII выпуск, Тифлис, 1893, II отдел, с.144-173
13. Керимов Э.А. Сведения по этнографии Азербайджана в Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа (80-90-е годы XIX в.). // Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. Баку, 1966, №2, с.65-71
14. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Издательство восточной литературы, 1958, 263 с.
15. Миллер В.Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. I-VIII. Москва, 1892, 300 с.
16. Набиев А.М. Взаимосвязи азербайджанского и узбекского фольклора. Баку: Язычы, 1986, 288 с.
17. Народные русские сказки. Из сборника А.Н.Афанасьева. Москва: Художественная литература, 1979, 348 с.
18. Народные сказки закавказских татар / собиратель Захаров А. // СМОМПК, VI выпуск, Тифлис, 1888, II отдел, с.77-156
19. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986, 365 с.
20. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1976, 324 с.
21. Рагимова Э.А. История и практика русского перевода азербайджанского народного героического эпоса (на материале Китаби-Деде Коркуда и Кероглу): Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку: Центральная Научная Библиотека НАН Азербайджана, 1995, 321 с.
22. Татарская народная словесность в Закавказье // собиратели воспитанники Закавказской учительской семинарии // СМОМПК, XXVI выпуск, Тифлис, 1899, II отдел, с.11-166
23. Татарские сказки / собиратель Калашев А. // СМОМПК, VII выпуск, Тифлис, 1889, II отдел, с.98-128
24. Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 118 с.

25. Эфендиева А.А. Азербайджанские народные сказки, опубликованные на русском языке в XIX – начале XX веков (вопросы собирания, перевода и издания): Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1997, 160 с.

LIST OF LITERATURE

1. Azerbaijan tales: In 5 volumes. Vol. V / Prepared on the basis of folk variant by A.Nabiyev, O.Huseynli. Baku: "Turan" Publishing house, 2006. 272 p.
2. Chemenzeminly Y.V. The works: in III volumes. Vol. III. Baku: Avrasiya Press, 2005. 439 p.
3. Mammadov C.M. Dada Gorgud in the Turk epic tradition. The Candidate thesis. Baku: Scientific Library of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, 1995. 138 p.
4. Nabiyev A.M. Azerbaijan folk literature. Part II. Baku: Elm, 2006. 648 p.
5. Nabiyev A.M. Power arising from the mystery. // Azerbaijan tales: In 5 volumes. Vol. II. Baku: "Turan" Publishing house, 2001. 320 p., p. 3-9
6. Seyidov N.X. About Azerbaijan tales. // Azerbaijan folk investigations. Book I. Baku: Publishing house of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR, 1961. p. 52-118
7. Tahmasib M.H. Azerbaijan songs of season and ceremony: The Candidate thesis. Baku: Fundamental library of the Baku State University, 1945. 133 p.
8. Afanasyev A.N. Tree of a life. Moscow: Sovremennik, 1982, 464 p.
9. Grandmother's stories (from memoirs about khan times) / Collector Kalashev A. // SMOMPK, issue IX, Tiflis, 1890, chapter II, p. 116-120
10. Veniaminov B. Salah-lu village and the Tatar fairy tales which have been written down in it // SMOMPK, issue III, Тифлис, 1883, chapter I, p. 100-137
11. Hajiyev A.M. The Tiflis literary environment and the Azerbaijan oral folk creativity // Literary Azerbaijan, 1966, №4, p. 122-124
12. Kartvel beliefs / collector Dzhanchashvili M. // SMOMPK, issue XVII, Тифлис, 1893, chapter II, p. 144-173
13. Kerimov E.A. Data on ethnography of Azerbaijan in the SMOMPK (80-90th years of XIX century). // the Azerbaijan SSR Academy of Sciences News: the History, Philosophy and the Right series, Baku, 1966, №2, p. 65-71
14. Meletinsky E.M. The hero of a magic fairy tale. Moscow: Publishing house of East Literature, 1958, 263 p.
15. Miller V. F. Digressions to area of the Russian national epos. I-VIII. Moscow, 1892, 300 p.
16. Nabiyev A.M. Interrelation of the Azerbaijan and Uzbek folklore. Baku: Yazichy, 1986, 288 p.
17. National Russian fairy tales. From A.N.Afanasyev's collection. Moscow: Khudozhestvennaya Literatura 1979, 348 p.
18. National fairy tales of the Transcaucasian Tatars / Collector Zakharov A. // SMOMPK, issue VI, Tiflis, 1888, chapter II, p. 77-156
19. Propp V.Y. Historical roots of a magic fairy tale. Leningrad: Publishing house of Leningrad State University, 1986, 365 p.
20. Propp V.Y. Folklore and the reality. Moscow: Glavnaya Redakciya Vostochnoy Literatury, 1976, 324 p.
21. Ragimova E.A. History and practice of a Russian translation of the Azerbaijan national heroic epos (on a material Kitabi-Dada Gorgud and Koroghlu): the Doctor Dissertation. Baku: Central Scientific Library of National Academy of Sciences of Azerbaijan, 1995, 321 p.

22. The Tatar folk literature in Transcaucasia // collectors pupils of the Transcaucasian teacher's seminary // SMOMPK, issue XXVI, Tiflis, 1899, chapter II, p. 11-166
23. The Tatar fairy tales / Collector Kalashev A. // SMOMPK, issue VII, Tiflis, 1889, chapter II, p. 98-128
24. Efendiyev P. Sh. History of Azerbaijan Folkloristic: the Author's abstract on the Doctor thesis. Baku, 1973, 118 p.
25. Efendiyeva A.A. The Azerbaijan national fairy tales published in Russian in XIX - the beginning of the XX centuries (questions of collecting, transfer and the edition): The Candidate thesis. Baku, 1997, 160 p.

Лятафят Алекперова
Бакинский государственный университет
(Азербайджан)

СМОМПК, КАК ИСТОЧНИК МНОГОЧИСЛЕННЫХ СКАЗОК, ИЗДАНЫХ В XIX ВЕКЕ

РЕЗЮМЕ

Статья, посвящена исследованию азербайджанских сказок, опубликованных в различных выпусках СМОМПК в XIX веке. Здесь дается краткое содержание этих сказок, а также говорится о мотивах необычного рождения, младшего брата, мачехи, падчерицы, встречающихся в изучаемых сказках. При анализе перечисленных мотивов наряду с высказыванием собственного мнения автор статьи в то же время ссылается на труды таких известных ученых, как В.Пропп, В.Миллер, А.Афанасьев, Е.Мелетинский. Также автор основательно поясняет причину довольно низкого уровня переводов, опубликованных в СМОМПКе сказок. В настоящем исследовании указывается на тематическое многообразие сказок, опубликованных в вышеназванном сборнике, и, в особенности, на то, какую научную ценность представляют эти сказки в наши дни.

Ключевые слова: СМОМПК, сказка, сказитель, собиратель, мотив чудесного рождения, мотив младшего брата, мотив мачехи, мотив падчерицы

Latafat Alekperova
Baku State University
(Azerbaijan)

**SMOMPK AS THE LARGEST SOURCE OF STORIES PUBLISHED
IN THE XIX CENTURY**

SUMMARY

The article is devoted to the study of Azerbaijani stories published in various editions SMOMPK in the XIX century. Here is a brief content of these tales, and said about the motives of the unusual birth, the younger brother, step-mother, step-daughter, found in the studied fairy tales. In the analysis of these motifs, along with a statement of opinion author at the same time refers to the works of such renowned scientists as V.Propp, V.Miller, A.Afanasyev, E.Meletinsky. The author also thoroughly explains the reason for the rather low level of translation, published in SMOMPK tales. In the present study points to the thematic variety of fairy tales, published in the above collection, and, in particular, the fact what the scientific value of these tales are today.

Keywords: SMOMPK, story, storyteller, collector, miraculous birth motif, the motif of younger brother, stepmother motif, the motif stepdaughter